

KOMMUNIKATSIOONI, MEEDIA JA AJAKIRJANDUSE EETIKA

Halliki Harro-Loit, Marten Juurik

Sissejuhatus

Kommunikatsiooni- ja meediaeetika on valdkonnaeetika (nagu on seda nt meditsiinieetika), ajakirjanduseetika on aga professiooni eetika. Ajakirjanduse eetikas on pika aja jooksul välja kujunenud hea tava, erinevad võimalused moraalse vastutuse tagamiseks ning kaasustel põhinev tõlgenduspraktika.

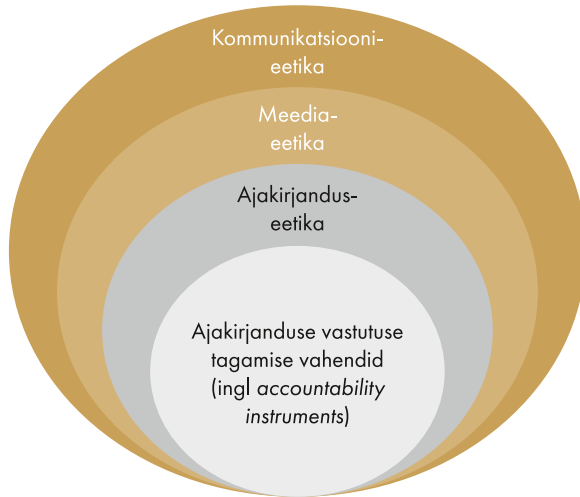
Kommunikatsiooni- ja meediaeetika ei eristu väga selgelt, kuna suur osa infovahetusest ja suhtlusest toimub tänapäeval meedia vahendusel. Käesolevas peatükis käsitleme kommunikatsioonieetikat suure üldistusastmega: see hõlmab nii vahetut isikutevahelist suhtlust kui ka meedia vahendusel toimuva kommunikatsiooni moraalseid aspekte.

Mõnikord kasutatakse meedia- ja ajakirjanduseetikat sünonüümsete sõnadena. Tänapäeval hõlmab **meediaeetika** siiski laiemat valdkonda, hõlmates meelelahutusmeediat ja mitteprofessionaalsete sisutootjate tegevust. **Ajakirjanduseetika** puudutab see-eest kitsamalt vaid ajakirjanikke kui professiooni esindajaid, kes peavad oma töös lisaks muudele vajalikele oskustele ja teadmistele arvestama ka oma kutse moraalse tavadega.

Kommunikatsioonieetika on neist kolmest mõistest kõige avaram, hõlmates nii meedia- kui ka ajakirjanduseetikat. Lisaks puudutab kommunikatsioonieetika otseselt või varjatult paljusid praktilise eetika valdkondi. Näiteks ärieetika sisaldab suhtlemisreegleid kliendi ja kolleegidega, teadus- ja meditsiinieetika aga avalikku kommunikatsiooni puudutavaid norme. Neil juhtudel ei kasutata enamasti siiski kommunikatsioonieetika terminit, kuna sellisel juhul nähakse kommunikatsiooni kui üht professionaalse tegevuse osa, mitte iseseisvat valdkonda.

Üks kommunikatsioonieetika oluline kontseptsioon on dialogism, mis esindab vaadet, et tõde luuakse inimeste omavahelises dialoogis. See omakorda tähendab mitte ainult vaba kõnelemist, vaid ka vajadust kuulata ja olla kuulatud. Ilma dialoogita ei saa ühiskonnas arendada arutluskultuuri, viimane on polariseerivas ühiskonnas aga üha olulisemaks muutunud. Kui otsida dialoogilise kommunikatsiooni põhimõtteid ajakirjanduseetikast, on selleks näiteks printsiip, et ajakirjanik peab ära kuulama kõik osapooled.

Kommunikatsiooni-, meedia- ja ajakirjanduseetikal on ühisosa ka infoeetikaga, viimane on samal ajal üha enam arenemas omaette valdkonnaeetika haruks. Infoeetika ja ajakirjanduse professionaalse eetika ühisosa puudutab näiteks teabe tõesuse küsimusi. Ühiseks teemaks on ka infovabadus ehk inimeste õigus pääseda ligi neile olulisele teabele: kui piiratakse vaba kommunikatsiooni (näiteks tsensuuri kehtestamisega), piirab see paratamatult ka informatsiooni vaba levikut. Ses mõttes on info- ja kommunikatsioonieetika alati omavahel seotud.

Joonis 1. Valdkonnaeetika ja professionaalse eetika tasandid. Ajakirjanduse professionaalse vastutuse tagamise instrumendid on eetikakoodeksid ja eetikanõukogud, ombudsmanid, aga ka eetika küsimustega tegelev ajakirjanduskriitika (vt täpsemalt allpool).

Nii kommunikatsiooni-, meedia- kui ka ajakirjanduseetikas on olulised teemad seotud privaatsuse, sõnavabaduse ja selle piirangutega. Ses osas on suur kattuvus infoõiguse valdkonnaga. Teisisõnu, juriidiline regulatsioon ja kohtulahendid mõjutavad paratamatult moraalseid otsustusi ning, teisalt, õige ning vale suhtes muutuvad hoiakud mõjutavad seadusandlust. Just meediaga seotud kohtulahendite kaudu on kujunenud isiku staatuse ja rolliga seotud diskursus, mis on esindatud ka ajakirjanduseetika koodeksites. Näiteks lasub avaliku elu tegelastel nii eetikakoodeksi kui ka kohtulahendite kohaselt kriitikatalumise kohustus. Teine näide õiguse ja eetika seotusest on allikakaitse: eetikakoodeksid sõnastavad selle kui ajakirjaniku moraalse kohustuse, seadusega on antud ajakirjanikule õigus ja võimalus kaitsta allika anonüümsust. Sageli hakatakse kergekäeliselt ajakirjanikku süüdistama või vilepuhujat hukka mõistma.

Järgnevas osas selgitame kõigepealt kommunikatsiooni-, meedia- ja ajakirjanduseetika universaalseid väärtusi ning printsiipe ehk tegutsemispõhimõtteid. Et praktikat paremini mõista, selgitame, kuidas väärtusvalikud ja lojaalsusvalikud (või mõnel juhul lojaalsuskohustused) moraalsete valikute tegemisel põimuvad. Peatüki lõpus selgitame erinevaid aspekte, mis on seotud spetsiifilisemalt ajakirjanduseetikaga.

Universaalsed väärtused ja printsiibid kommunikatsiooni-, meedia- ja ajakirjanduseetikas

Eetikaalases kirjanduses kasutatakse mõnikord mõisteid „väärtused“ ja „printsiibid“ osalt kattuvatena. Moraaliprintsiip võib olla ka üldine soovitus mingi tegevuse jaoks, mida saab kohaldada paljudele spetsiifilistele juhtumitele.

Oluline on arvestada, et üht ja ammendavat väärtuste nimekirja ega jaotust ei eksisteeri ning eri autorid võivad sama tegevuse või ideaali kohta kasutada eri termineid. Järgnevas ülevaates on terminit **väärtus** kasutatud eeskätt abstraktsete moraalsete väärtuste tähistamiseks. Väärtustest omakorda on tuletatud eetilised **printsiibid** ehk tegutsemispõhimõtted või soovitused. Näiteks võib tõest kui väärtusest tuletada lihtsa tegutsemispõhimõtte „räägi tõtt“. Õiglusest saab tuletada põhimõtte „kaitse haavatavat“, väärikusest põhimõtte „kohtle inimest lugupidavalt“. Lihtsad on need põhimõtted siiski vaid näiliselt, kuna päriselus võib nende põhimõtete rakendamise vajaduse äratundmine ja otsustus eelistatud põhimõtet järgida osutada keeruliseks, sest eri põhimõtted satuvad omavahel vastuollu. Sellisel juhul tuleb inimesel iseseisvalt kaalutledes otsustada, millisest põhimõttest ta lähtub.

Oluline on arvesse võtta nii väärtusi kui ka printsiipe. Kommunikatsioonieetikas on mõned universaalsed väärtused, mis abstraktsetena ei tekita moraalse valiku olukorda: näiteks tõde ja ausus on head ja olulised igasuguse suhtluse puhul. Küll aga loovad väärtuskonfliktseid ja moraalist valikut sisaldavaid olukordi nendest lähtuvad printsiibid, näiteks „räägi tõtt“, „ole aus“ ning „kaitse isiku privaatsust“.

Printsiipidest (mis on tuletatud väärtustest) on omakorda võimalik tuletada reeglid. Mis on palju täpsemad ja konkreetsemad kui printsiibid ning annavad juba spetsiifilise käitumisjuhise, mis on mõeldud rakenduma igas olukorras.

Näiteks on väärtus „tõde“ ja sellest tuletatud printsiip „räägi tõtt“ ning sellest omakorda tuletatud reegel: „Kui annad kohtus ütlusi, pead rääkima tõtt.“

Näiteks võib tuua õnnetuse kajastamine ajakirjanduses. „Räägi tõtt“ eeldaks ajakirjanikult, et ta avaldab õnnetuse kohta kogu tõese teabe. Selle põhimõtte järgi ei ole ka töötlemata pildimaterjali avaldamine vale, kuna pilt vahendab tõeselt juhtunut. Samas eeldab „kaitse haavatavat“ printsiip, et ajakirjanik kaitseb õnnetuste ohvreid ega avalda nende nimesid. Ka inimesest lugu pidav kohtlemine eeldab, et ajakirjanik ei avalda õnnetuse ohvritest pilte ega püüa abitus seisundis olevaid inimesi intervjuuerida. Selliselt seavad õiglus ja väärikus piiri tõele:

ajakirjanik ei saa avaldada õnnetuse kohta kogu tõde, rikkumata teisi eetilisi põhimõtteid. Keerulisem valik puudutab aga õnnetuse põhjustaja või süüdlase kohta teabe avaldamist: mõnikord võib see olla põhjendatav, teinekord mitte.

Abiks võib olla see, kui käitumisjuhised ehk printsiibid on ühiselt kokku lepitud ja sõnastatud eetikakoodeksis. Nii näiteks on Eesti ajakirjanduseetika koodeksi punktis 4.8 õnnetuste osaliste kohta öeldud: „Avaldades materjale õigusrikkumistest, kohtuasjadest ja õnnetustest, peab ajakirjanik kaaluma, kas asjaosaliste identifitseerimine on tingimata vajalik ja milliseid kannatusi võib see asjaosalistele põhjustada. Ohvreid ja alaealisi kurjategijaid üldjuhul avalikkuse jaoks ei identifitseerita.“ Seega saab ajakirjanik eeltoodud näites toetuda kokkulepitud tavale ohvrite osas, küll peab ta aga ise otsustama, kuidas kohelda õnnetuse süüdlast.

Koodeksites sõnastatud printsiibid varieeruvad oma sisu, detailsuse, erandite lubatavuse ning nende aluseks olevate väärtuste poolest. Sageli ei olegi koodeksis väärtusi otsesõnu nimetatud, vaid need on käitumisjuhistesse n-ö peidetud. Näiteks Eesti ajakirjanduse eetikakoodeksi punkt 5.3 ütleb: „Ebaõige informatsiooni ilmumise korral tuleb avaldada parandus.“ See punkt toetab tõesust kui väärtust, kuigi sõnastus „tõde“ või „tõesust“ otseselt ei maini.

Clifford Christians (1997, lk 13) väidab, et kommunikatsioonieetika aluseks on kolm universaalset moraalset väärtust: inimväärikus, tõde ja vägivallatus. Alcalá jt (2010, lk 21) on võrrelnud kahe meediaetika teoreetiku, Thomas Cooperi (1989) ja Edmund Lambethi (1986) esitatud väärtusi: Cooper toob välja tõe, vastutuse ja väljendusvabaduse; Lambeth tõe, õigluse, vabaduse, inimlikkuse ja kohusetunde. Seega mainivad kõik autorid tõde kui olulist väärtust.

Vabadus, täpsemini väljendus- ehk sõnavabadus, on nii kommunikatsioonis kui ka meedias kahtlemata oluline väärtus, kuid see peab olema tõe teenistuses (kunstilise väljendusvabaduse puhul on tõe tähendus näiteks ajakirjandusega võrreldes erinev). Tõe kui väärtusega on seotud ka sõltumatus ja autonoomia, mis on olulised eeskätt ajakirjanduseetikas. Autonoomiat saab ühelt poolt tõlgendada kui enesemääramisvabadust, teisalt aga on meedia- ja ajakirjanduseetikas oluline teabe kogumine ja esitamine võimalikult neutraalselt positsioonilt, sõltumata ühe või teise huvigrupi soovidest. Vägivallatus ja inimlikkus on mõlemad seotud inimväärikuse, lugupidava kohtlemise ja mittekahjustamisega. Samuti on olulisel kohal õiglus: ajakirjanikud paratamatult mõjutavad inimesi ja nende elu, avaldades nende kohta teavet, tuues eksimused ja vead avalikkuse ette.

Käsitleme nüüd kõiki väärtusi ükshaaval, sest kommunikatsiooni-, meedia ja ajakirjanduseetika puhul on väärtusi keeruline tajuda, kuna need pole alati otsesõnu välja öeldud.

Inimväarikus on keskne väärtus nii põhiõiguste kui ka kommunikatsiooni-eetika kontekstis. Samas ei ole inimväarikusel ühest ja selget definitsiooni, mida saaks kasutada universaalselt, kontekstist sõltumata. Teise inimese väarikust tuleb austada ning sellest on omakorda tuletatavad mitmed universaalsed normid, mis nõuavad kaasinimese lugupidavat või inimlikku kohtlemist. Seetõttu võib, eriti kõnekeeles, inimväarikusest kõneldes ette tulla, et samast väärtusest rääkides kasutatakse küll eri termineid – nt austus, lugupidamine, inimlikkus –, ent kõik need viitavad ühtviisi inimese väarikale kohtlemisele. „Teise inimese väarikuse austamine“ ja „väarikas kohtlemine“ on seega käsitletav õige käitumise juhisenähtena või printsiibina.

Kõige laiemal määral on inimväarikus võõrandamatu ja omane igale inimesele, sõltumata tema saavutustest või staatusest ühiskonnas. Laialt määralust võib kohata näiteks inimeste põhiõiguste kontekstis, kus inimväarikus on käsitletav teiste põhiõiguste alusena. Praktilises eetikas saab inimväarikust käsitleda kitsamalt väärtusena, mis nõuab inimese lugupidavat kohtlemist ning keelab tema au ja head nime kahjustada.

Kommunikatsiooneetika kontekstis võib inimväarikuse ja väljendusvabaduse konflikt esineda näiteks satiiri puhul, kui pilatakse tuntud avaliku elu tegelasi¹ või heidetakse nalja küüditamise², holokausti³ või religiooni⁴ teemadel. Esimesel juhul võib kahjustada saada tuntud inimese maine. Teisel juhul on

1 Tuntud poliitikute ja teiste avalike elu tegelaste pilamine on meedias küllaltki tavaline päeva- ja nädalalehtede karikatuurides ja satiirisaadetes, näiteks ETV kunagises sarjas „Pehmed ja karvased“. Rohkem pahameelt tekitasid näiteks ERRi 2016. aasta lõpu erisaade „Ärapanija“ oma lauludega „Savisaare nimekiri“ ja „Autorollo“. „Savisaare nimekirja“ kohta esitasid Toomas Lepp ja Mart Ummelas, keda oli laulus nimetatud, kaebuse ringhäälingu nõukogule.

2 2009. aastal esitati saates „Tujurikkuja“ sketš küüditamisest.

3 2012. aasta 30. augustil avaldas Eesti Ekspressi huumorilisas Kranaat nalja Buchenwaldi koonduslaagrist, mida avalikkuses kritiseeriti. Karikatuuri sisuks oli Buchenwaldi arhiivifoto, millele oli lisatud lause „Eins, zwei, drei... Dr. Mengele salendavad tabletid teevad sinuga imet! Buchenwaldis polnud ühtegi paksu!“ Pilge oli ajendatud Eesti gaasiettevõtte Gastern reklaamist, kes kodulehel kasutas reklaamiks Auschwitzis koonduslaagri fotot.

4 Religiooni pilkamise puhul on maailmas enim tähelepanu saanud Muhamedi karikatuurid. Esmakordselt said suurema tähelepanu 2005. aastal Taani ajalehes Jyllands-Posten avaldatud karikatuurid. Mõnevõrra rohkem tähelepanu on saavutanud Prantsusmaa satiirajakiri Charlie Hebdo, mis on mitmel korral Muhamedi karikatuure avaldanud ja sattunud selle eest ka rünnakute alla. Eestis on olnud paaril korral avalikkuses arutelu, kuidas on kohane kujutada Neitsi Maarjat. 2002. aasta detsembris avaldas Tele2 reklaamikampaania „Kaks rõõmusõnumit ühe hinnaga“, milles kujutati Neitsi Maarjat, kes hoidis süles kaht jõululast. 2016. aastal esitas Eesti Rahva Muuseum eksponaadi reformatsioonist, mis koosnes infotahvlist ja ekraanile kuvatud Neitsi Maarja kujutisest, mis purunes, kui külastaja jalaga märgistatud ala puudutas või löi.

väärikus seotud surnud inimeste kannatuste ja nende ebainimliku kohtlemisega⁵. Viimasel juhul võivad mängu tulla aga inimeste usulised veendumused.

Autonoomia on lähedalt seotud nii inimväärikuse kui ka vabadusega. Inimväärikus eeldab, et inimest peab kohtlema kui subjekti, mitte objekti, mis omakorda tähendab, et inimesel on teatud otsustusõigus omaenda elu üle. Teisalt eeldab ka väljendusvabaduse teostamine vabadust välistest sekkumistest.

Kommunikatsiooneetikas on isiku autonoomia seotud **informatsioonilise enesemääramise õigusega**. Informatsioonilise enesemääramise õigus on info- ja kommunikatsiooniõiguse mõiste, mis lühidalt tähendab seda, et inimesel on õigus määratleda, millist teavet ta levitab (sh iseenda kohta), millist teavet tahab saada ja millisest teabest keelduda (näiteks ta ei soovi oma postkasti reklaami saada); lisaks peaks tal olema õigus teada, millist teavet tema kohta kogutakse, kuidas töödeldakse, mida levitatakse ja mida arhiveeritakse; tal peab olema õigus eksitavat teavet korrigeerida ja teatud tingimustel kasutada õigust unustamisele. Inimese informatsioonilise enesemääramise õigus ei ole absoluutne, kõige enam piirab seda avalik huvi, lepingud (sh näiteks tööandjaga), riigi vajadus tagada turvalisus. Eetika diskursuses võiks rääkida inimese kommunikatsiooni ja teabe autonoomiast, mis aga ei ole nii levinud kontseptsioon kui informatsiooniline enesemääramine.

Kujutlegem olukorda, kus ühe asutuse koridoris on turvakaamerad, aga töötajad ei tea, et need kaamerad seal on. Üks töötaja lahkub hilisõhtul oma kabinetist ja koridoris hakkab tal selg hirmsasti sügelema. Töötaja nühib selga vastu seinanurka. Järgmisel hommikul on keegi postitanud siselisi turvakaamera väljavõtte selga nühkivast töötajast, taustaks on lauluke: „Karu tuli koopast, vaatas kuud, sügas oma selga vastu puud...“.

Sellisel juhul on inimese informatsioonilist enesemääramisõigust rikutud kaks korda: esiteks, teda ei teavitatud tema tegevuse salvestamise võimalusest, ja teiseks, tema kohta kogutud teavet levitati teda informeerimata ja tema nõusolekuta. Lisaks informatsioonilise enesemääramisõiguse riivele rikuti eelkirjeldatud salvestuse levitamisega inimese väärikust, kuigi mõnikord väidavad mõned inimesed, et huumori peale ei saa solvuda.

Väljendusvabadus ehk sõnavabadus on käsitletav nii põhiõigusena kui ka moraalse väärtusena. Põhiõigusena on väljendusvabadus tihedalt seotud Eesti põhiseaduse, Euroopa Nõukogu inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni, Euroopa Liidu põhiõiguste harta ja ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni

5 2013. aastal esitas „Tujurikkuja“ sketši „Parvlaev Estonia – unustamatu suplus“, mis tekitas avalikkuses arutelu lubatu ja lubamatu üle naljades. Tookordne sketš oli erakordne seetõttu, et vihastas üht televaatajat niivõrd, et ta saatis ERRi juhatuse ja nõukogu liikmetele tapmisähvarduse.

tõlgendamisega. Tõlgendamine toimub eelkõige kõrgemate kohtute otsustes, kus sisustatakse ja piiritletakse väljendusvabaduse tähendust. Kuna taolistel kohtuotsustel on inimeste kommunikatiivsete tegevuste reguleerimisele oluline ühiskondlik mõju, tuleb arvestada ka väljendusvabaduse põhiõigusliku käsitlusega. Praktikast on seega keeruline eristada väljendusvabadust kui põhiõigust ja kui moraalset väärtust. See aga ei tähenda, et moraalset väärtusena ei oleks väljendusvabadus oluline, kuna kohtupraktika sisuks on väljendusvabaduse ideaali rakendamine päriselulisele konkreetsele olukorrale, võttes arvesse kõiki võimalikke relevantseid ja olulisi väärtusi ning õigusi. Juhtumite puhul, kus on olemas pretsedent, saavad kohtud toetuda varasematele kohtute antud hinnangutele. Juhul, kui varasemat pretsedenti ei leidu, tuleb aga kohtutel väljendusvabadust iseseisvalt sisustada, mis võib eeldada pöördumist väljendusvabaduse õigus- ja moraalifilosoofiliste lätete juurde.

Väljendusvabaduse põhiõigusliku tõlgenduse kohaselt ei ole väljendusvabadus absoluutne põhiõigus: seda tuleb kaaluda teiste konfliktsete õiguste suhtes. Väljendusvabadus ei ole tingimata olulisem kui teised väärtused. Moraalse väärtuse mõttes tähendab see, et väljendusvabadus võib sattuda konflikti teiste oluliste väärtuste ning neist tuletatud printsiipidega.

- **Inimväarikus:** väarikuse ja väljendusvabaduse konflikt tekib juhul, kui tegemist on solvamise, laimu, mõnitamise, alandamise või muul moel inimese lugupidamatu kohtlemisega. Enamasti on sellises olukorras kaalukam väärtus väarikus. Erandiks on ajakirjandus, kus inimese väarikuse kahjustamine võib erandkorras olla põhjendatud, kui tegemist on tõese ja olulise teabega. Väarikuse riive puhul on oluline kaalutlemiskriteerium isiku staatus.
- **Privaatsus:** eraelu ja väljendusvabaduse konflikt tekib juhul, kui avaldatakse inimese eraelulisi andmeid ja seiku. Eraelu on võrreldes väarikusega vähem kaitstud ja esineb hulk erandeid, kus eraeluliste seikade avaldamine võib olla põhjendatud. Eraelu riive puhul on olulised kaalutlemiskriteeriumid teabe delikaatsus, isiku staatus ja avalik huvi.
- **Õiglus:** õigluse ja väljendusvabaduse konflikt tekib näiteks erapooletu kohtumõistmise seoses, kui ajakirjanduses kajastatakse käimasolevaid kohtuasju. Isiku suhtes tuleb sel juhul arvestada süütuse presumptsiooniga, mille kohaselt ei või kedagi süüdlasena käsitleda enne vastavat kohtuotsust. Teisalt võib intensiivne mediakajastus avaldada kaudselt survet ka kohtupidamisele näiteks eelarvamuste kujundamise kaudu. Ajakirjanduseetikas on õiglusega seotud ka vastulause õigus: inimesel peab olema võimalus ennast kaitsta, kui tema kohta esitatakse süüdistusi.

- **Turvalisus ja julgeolek:** turvalisus on eelkõige oluline ühiskondlikul tasandil ega puuduta üht konkreetset isikut. Konflikt tekib juhul, kui avaldatav teave kutsub üles avalikku korda või seadust rikkuma. Samuti tekib konflikt, kui avaldatakse salastatud teavet, mis riigi julgeolekut kahjustab. Ainus erand on võimalik ajakirjanduses, kus salastatud teabe avaldamine on olulise avaliku huvi esinemise korral erandkorras lubatav olnud.
- **Tervis:** tervise ja väljendusvabaduse konflikt tekib olukorras, kus avaldatakse teavet, mille tulemusena võivad inimesed oma tervist kahjustada. Sellisel juhul on peamine kaalutluskriteerium kahju tervisele. Alternatiivsete või teaduslikult tõestamata ravimeetodite tutvustamine ei ole iseenesest keelatud, kui see ei ohusta tervist.
- **Kõlblus:** kõlbluse ja väljendusvabaduse konflikt esineb juhul, kui avaldatakse midagi, mida sotsiaalsete või kultuuriliste normide järgi võib pidada sündsusetuks, sobimatuks või kõlvatuks. See on küllaltki varieeruv kategooria, mille puhul on määrav roll ühiskonnal ja selle tavadel. Üks universaalseid näiteid kõlbluse huvides väljendusvabaduse piiramisest on seksuaalse ja pornograafilise sisu levitamispääangud.
- **Muud ühiskondlikud huvid:** võimalikud on ka muud väljendusvabaduse konfliktid, näiteks kaitstakse riigiasutuste, -ametnike ja -juhtide au ning mainet mõnikord tugevamini tavainimese omast. Piiratud võivad olla sõnavõetud teatud teemadel, näiteks holokausti eitamine, või kaitstakse üksikisiku asemel ühiskonna vähemusgruppe.

Väljendusvabaduse raames on võimalik eristada väljenduse laadi ning sisu, mildest omakorda sõltub väljendusvabaduse olulisusele antav hinnang. Põhiõiguste kontekstis on tugevamalt kaitstud poliitiline ja kunstiline eneseväljendus, samas on äriiline eneseväljendus piiratum. Seetõttu ei ole Eestis ühtki seadust, mis täpselt piiritleks, mida kunst võib ja ei või kujutada, kuid reklaami osas on olemas selged nõuded, mida reklaam sisaldada ei või. Näiteks on keelatud tubakareklaam; alkoholi, ravimite ja hasartmängude reklaamile on seatud väga tugevad piirangud; teatud teenustele on kehtestatud spetsiifilised reklaamitingimused (nt meditsiini- ja finantsteenuste puhul).

Ajakirjandusel on eneseväljenduse osas olemas eraldi kontseptsioon – **ajakirjandusvabadus** –, mis mõnevõrra erineb üksikisiku väljendusvabadusest. Ajakirjandusvabadus kuulub ajakirjandusele kui institutsioonile, mis tagab ajakirjanikele tavainimestega võrreldes suurema vabaduse info avaldamisel, kuid samas on see privileeg seotud suurema vastutusega avalikkuse teavitamisel. Ka Eesti ajakirjanduskoodeks deklareerib: ajakirjandus teenib avalikkuse õigust saada tõest ja olulist teavet. Selle kohta, mis on avalikkusele oluline, kasutatakse

sageli terminit **avalik huvi**, kuid huvi ei tähenda sel juhul uudishimu. Avalik huvi viitab teabele, mille avaldamine on avalikkuse huvides ehk avalikkusele oluline teada. Näiteks, tuntud näitlejate või kuningapere liikmete eraelu kajastamine meedias rahuldab avalikkuse uudishimu, aga see ei aita teha inimesel kui kodanikul ja ühiskonnaliikmel olulisi otsuseid. Mõnel juhul muutub avaliku huvi defineerimine keerukamaks, sest juurde tuleb nn avaliku elu tegelase aspekt. Avaliku elu tegelane omab ühiskonnas mõju – poliitilist, majanduslikku –, või on ta nn suunamudija ehk tema avalikult avaldatud arvamusel on kaalu. Kui näiteks tuntud näitleja osaleb samasooliste abielu seadustamise avalikul arutelul ja toob sisse isikliku elu kogemuse, on tegemist avalikkuse jaoks olulise teabega. Inimesi mõjutavate emotsionaalsete lugude puhul on avalikkusel õigus teada, kas see, mida näitleja räägib, on tõde. Või – mis on selle taga, kui näitleja on otsustanud avalikkust mingis ideoloogilises või poliitilises küsimuses mõjutada? Avaliku huvi määratlemine sõltub kontekstist, mõned märksõnad siiski viitavad suurele avalikule huvile: avalik (maksumaksja) raha, keskkond, (paljusid) isikuid mõjutavad otsused, majandushuvid, korruptsioon.

Tõde on ajakirjanduses keskne väärtus. Nagu eelnevalt selgitatud, eeldab ajakirjandusvabadusele toetumine ajakirjanikelt tõese ja olulise info avaldamist. Kohtuvaidlustes, kus on lahendada ajakirjandusvabaduse ning isiku au ja hea nime konflikt, pööratakse erilist tähelepanu faktide ja hinnangute eristamisele: faktid peavad olema tõendatud ning hinnangud peavad olema põhjendatud ehk põhinema faktilisel teabel. Kui teave on tõene ja oluline, võib inimese vääriskuse riivamine või konfidentsiaalse teabe avaldamine põhjendatud olla. Sellest tulenevalt on ajakirjanduseetikas olnud pikka aega kesksel kohal objektiivsuse mõiste, mis käsitleb ajakirjaniku kohustust raporteerida fakte tõeselt, erapoolelt ja tasakaalustatult. Tõde ja objektiivsus on keerulised mõisted, mis on seotud filosoofiliste vaidlustega selle üle, mis on tõene teadmine ja kuidas me teame, et miski on tõene. See aga ei ole vähendanud tõe olulisust ajakirjanduseetikas.

Kõige olulisem on tõde ajakirjanduses: ajakirjanikel on moraalne kohustus info tõesust kontrollida. Meedias üldisemalt ei ole tõde nii oluline, kuna lubatud on avaldada ka fiktiivset, satiirilist ja muud mitte-faktilist sisu. Oluline on siiski tagada, et auditoorium saaks üheselt aru, et tegemist ei ole tõesust taotleva sisuga. Samuti ei ole inimeste eksitamine ega vale teabe avaldamine lubatud reklaamis ja turunduses laiemalt. See-eest üksikisiku väljendusvabaduse puhul ei ole tõe roll niivõrd keskne, kuna avaldada võib ka mitte-faktilist teavet, sellised on näiteks huumor ja satiir, ilukirjandus, ideed ja veendumused, astroloogilised ennustused.

Õiglus avaldub ajakirjanduses kaheti: ühelt poolt peab ajakirjanik kohtlema inimesi õiglaselt, teisalt on ühiskondlik ebaõiglus oluline avaliku huvi objekt. Inimeste õiglane kohtlemine on oluline eelkõige juhtudel, kus ajakirjanik

kajastab vaidlusi ja konflikte või õigusrikkumisi. Tasakaalustatuse printsiip eeldab ajakirjanikult, et eri osapooled saaksid võrdväärselt sõna. See aitab tagada osaliste võrdse kohtlemise ja välistab, et ajakirjanik eelistaks üht osalist teistele. Ühtlasi aitab tasakaalustatus tagada, et iga osaline saab võimaluse end kaitsta. Eriti oluline on see võimalus just konfliktide puhul, mis riivavad osaliste inimväärikust või privaatsust. Kui kannatuste põhjustamist ei saa vältida, on ajakirjanikul kohustus kaaluda, kas avalikkuse huvi info avaldamise vastu on niivõrd suur, et see kaalub üles võimaliku inimväärikuse või privaatsuse riive. Siin avaldub **proportsionaalsus** kui õiglusega seotud printsiip, mille kohaselt peab inimeste võimalik kahjustamine olema läbi kaalutud. Üks selliseid kriteeriume on isiku staatus: avaliku elu tegelase puhul on võimalik kahju üldjuhul lubatavam, samas lapsi ja haavatavaid isikuid (nt haiged või kriisilolukorras inimesed) tuleb kaitsta tavapärasest rohkem.

Õiglusega satub ajakirjandus kokku ka ühiskonnas toimuvat kajastades, kui käsitletakse inimeste süüd ja vastutust või inimestele osaks saanud ebaõiglust. Kui ajakirjandus kajastab käimasolevat kohtumenetlust, kehtib ka ajakirjanikule süütuse presumptsiooni põhimõte, mille kohaselt ei tohi isikut kuriteos süüdlasena käsitleda enne süüdimõistvat kohtuotsust. Ühelt poolt tagab see põhimõte süüdistatava õiglase kohtlemise, jättes talle võimaluse oma süütust kohtus kaitsta. Teisalt aitab põhimõte tagada kohtupidamise sõltumatust, mis on üks õiglase kohtusüsteemi eeldusi: kui ajakirjanik saaks valimatult avaldada inkrimineerivaid materjale, võib see omakorda mõjutada avalikku arvamust süüaluse suhtes. Meediakajastus omakorda võib mõjutada kohtuniku tööd: kas otseselt, kui muutub kohtuniku suhtumine süüalusesse, või kaudselt, kui kohtuniku otsus pälvib avalikku kriitikat. Kui meediakajastus peaks aga mõjutama kohtuotsuse tulemust, hakkavad ajakirjanike valikud, kelle kohta ja millist infot avaldada, määrama seda, kes mõistetakse süüdi ja kes mitte. Taolise võimaluse välistamiseks ei olegi ajakirjandus kohtuasjade kajastamisel täiesti vaba.

Õiglus kui väärtus on oluline ka juhul, kui ajakirjanik astub välja mõne isiku või ühiskonnagrupi kaitseks. Sellisel juhul loobub ajakirjanik loo osaliste võrdsest ehk tasakaalustatud kohtlemisest ning valib osapoole, kelle huve ta kaitseb, püüdes sel viisil heastada osalisele osaks saanud ebaõiglust. Nõrgema kaitsmine ei pea avalduma tingimata konfliktlugude puhul, kus näiteks õpilast on ülekohtuselt karistatud või inimene on põhjendamatult ilma jäänud arstiabist, vaid ka haategevuslike saadete puhul, kus annetusi ja abi otsitakse konkreetsetele inimestele.

Õiglusega seoses on ajakirjanike ees valik, kuidas ja mille alusel otsustada, kuidas iga üksikut inimest kohelda. Kuigi üldine printsiip, eelkõige just objektiivsust taotleva ajakirjanduse puhul, eeldab inimeste võrdset ehk ühetaolist kohtlemist, siis esineb hulk erandeid, kus ajakirjanik kohtleb inimesi erinevalt, eristades

nende staatust (avaliku elu tegelane või haavatav isik), nende varasemat tegevust või võimekust oma õiguste eest seista. Samuti võib otsustavaks saada ajakirjaniku ja isiku suhe: kui hästi nad üksteist teavad, kui sageli koostööd teevad või kui võrd nad üksteisest sõltuvad.

Ajakirjanike lojaalsusvalikud

Nagu eespool öeldud, on ajakirjandusel moraalne kohustus teenida avalikkuse vajadust saada tõest informatsiooni, teisisõnu: olla lojaalne avalikkusele. Lojaalsuskohustus avalikkusele annab märku, et suurem osa ajakirjanduseetikast lähtub utilitarismist, lihtsustatult öeldes printsibist „suurim hüve suurimale hulgale“. Ajakirjanduseetika koodeksite hoolikas lugemine näitab aga, et lojaalsus avalikkusele ei ole siiski absoluutne, näiteks on ajakirjanikel kohustus kaitsta haavatavaid (sh lapsi) ja konfidentsiaalseid infoallikaid, kuriteo ohvrite ja nende lähedaste privaatsust. Seega, lisaks vastutusele avaldatud materjali tõesuse eest, peab ajakirjanik kaaluma, millise grupi inimeste (või millistes rollides inimeste) huve või vajadusi tuleb tal eeskätt arvesse võtta. Enamasti on professionaalsed lojaalsushierarhiad kutse-eeetika osa, näiteks on arstil kohustus olla esmalt lojaalne oma patsiendile. Ajakirjanike lojaalsushierarhia on palju keerulisem. Kui jätta kõrvale avalikkus, mis on küllaltki abstraktne lojaalsus, ei ole ajakirjanikul üht selgelt määratletud isikut või osalist, kelle huvidest peaks ta alati tegutsema.

Igapäevases elus tuleb ajakirjanikel teha keerulisi lojaalsusvalikuid, sest survegrupe on tunduvalt enam kui koodeksites nimetatud. Ajakirjanikud peavad arvestama toimetuste juhtide, omanike (erameedia puhul), reklaamiandjate, mõnikord valitsuse liikmete ja mõjukate poliitikute, infoallikate ja kolleegide survega. Rahvusvahelise (1215 vastanut 14 Euroopa ja 2 Araabia riigist) küsitluse tulemusena selgus, et kõige suurem hulk ajakirjanikke tunnetab lojaalsuskohustust nii avalikkuse, sihtauditooriumi kui ka meediajuhtide suhtes; teine suur grupp ajakirjanikke tunnetas vastutust eeskätt oma tööandja ja kolleegide suhtes (Harro-Loit, 2015). See tähendab, et olukordades, kus üks või teine väärtusvalik tähendab mõne osapoole huvi teenimist teise arvelt, tuleb ajakirjanikel keerulisi valikuid teha, sest koodeksid otsesõnu käitumisjuhiseid ei anna.

Näiteks võib ajakirjanikul tekkida dilemma, kui ta mõnda inimestevahelist konfliktit sisaldavat, aga siiski ka avalikkuse jaoks uudisväärtuslikku lugu uurides leiab, et asjaosaliste meediasse tirimine toob neile kaasa võimalikke kannatusi. Samas, lojaalsus toimetajale ja oma organisatsioonile ning loo uudisväärtuslikkus ei luba ajakirjanikul teha erandit ehk loobuda loo kajastamisest vaid põhjusel, et ta ei taha asjaosalistele kannatusi põhjustada. Praktikas hakkab ajakirjanik tõenäoliselt

otsima keskteed, kajastades lugu avalikkuse jaoks olulistes aspektides, samal ajal püüdes materjali esitada empaatia ja kaastundega asjaosaliste suhtes.

Christians, Rozoll ja Fackler (1991) rakendasid universaalset *Potteri kasti*⁶, näitamaks, kuidas toimub moraalne arutelu protsess ajakirjanduseetikas. Nad tõid näiteks kahe toimetuse moraalsed valikud, kui tuli kajastada tulekahju kinos, milles hukkus 16 homoseksuaalset kinokülastajat, nende hulgas minister, tuntud pankur ja poliitik (op. cit, lk 1–5). Homoseksuaalsus – eriti 90ndatel USA-s – oli sotsiaalselt häbimärgistav. Toimetused pidid otsustama, kuidas juhtunut kajastada ja kas avaldada hukkunute nimed. Kas avaldada tõe või kaitsta hukkunute privaatsust? Potteri kasti järgi tuleb esmalt määratleda olukord, mis määrab moraalne arutluse ja dilemmade vajaduse. Antud näite puhul oli mõlemal toimetusel tavaks avaldada politseijuurdluse lõppedes õnnetuse ohvrite nimed. Üks toimetused avaldas seegi kord, nagu tavaliselt, tuleõnnetuse ohvrite nimed, teine väljaanne mitte. Teisisõnu, üks toimetused seadis esikohale tõe ja professionaalse usaldusväärsuse, teine printsipi: kaitse haavatavat inimest. Potteri kasti järgimine moraalne arutluse mõistmiseks viib aga ka lojaalsusvalikuteni. Antud näites oli üks ajaleht lojaalne avalikkusele ja oma lugejatele, „ohverdades“ tuleõnnetuses hukkunud. Teise lehetoimetuse lojaalsus kuulus esmalt hukkunutele. Selle otsusega loobus teine toimetused tõe teatamise kohustusest. Siinkohal võiks küsida: kas hukkunute privaatsuse kaitsmine oli ainus ja peamine motiiv erandi tegemiseks?

Tundlike teemade kajastamine (antud näite puhul homoseksuaalsus) on valdkond, kus lisaks tavapärastele väärtus- ja lojaalsusvalikutele tuleb kaaluda teema ühiskondlikku ja kultuurilist konteksti. Laste seksuaalne ahistamine, enesetapud, massivägivald (sh terrorism), õnnetused ja kuriteod on valdkonnad, kus ühelt poolt on tegemist teemade ja sündmustega, millest avalikkusel on õigus teada saada, teisalt võivad need ühiskonnas olla kas tundlikud või tabuteemad, mille tõttu juba asjaosalistega rääkimine nõuab moraalset tundlikkust ja empaatia rakendamist. Üldjuhul kehtib tundlike teemade kajastamisel reegel: arvesta asjaosaliste haavatavust, väldi haiget tegemist. Tuleb arvestada ka, milline mõju võib olla teema avalikul tõstatamisel. Näiteks terroristidele ei tohi anda tähelepanu, sest just see on nende soov.

Ühiskonnas tundlikud teemad muutuvad ajas. Näiteks käsitletakse tundlike teemadena migratsiooni ja kliimamuutuste kajastamist. Kajastuse tundlikkus väljendub sõnavalikus: majandusmigrandid, abielumigrandid, immigrandid, võõrad, asüülitaotlejad, aga eeskätt selle komplitseeritud teema mitmekülgses ja tõenduspõhises valdamises. (Luce, 2019)

⁶ Potteri kast on Dr Ralph Potteri poolt loodud moraalne arutluse protsessi illustreeriv mudel. Vt ka III aruteluküsimust peatüki lõpust.

Tundlike teemade kajastamisel ilmneb eriti selgelt, et ajakirjanduseetika (üldiselt ka info- ja kommunikatsioonieetika, nagu ka teaduseetika) eristab teabe korjamisel (infoallikate kasutamisel ja kajastatava sündmuse osalistega suhtlemisel) ja materjali avaldamisel kehtivaid käitumisprintsipi. Näiteks on hulk juhiseid, kuidas intervjuuerida õnnetuste ohvrite lähedasi. Teine keeruline kaalutluskoht on, kas avaldada äärmuslikke arvamusi, mida avalikkusel on ühelt poolt õigus teada, teisalt aga võib selliste arvamuste avaldamine toetada ühiskonna polariseerumist.

Ajakirjanduseetika moraalifilosoofia kontekstis

Ajakirjanduseetika koodeksites on suur osa käitumisprintsipi sõnastatud kategooriliste käskude või keeldudena (deontoloogiline lähenemine). Näiteks Rahvusvahelise Ajakirjanike Föderatsiooni eetikakoodeks (International Federation of Journalists, 2019) sõnastab punktis 3: „Ajakirjanik ei tohi olulist teavet maha vaikida ega ühtegi dokumenti võltsida“ (*The journalist shall not suppress essential information or falsify any document.*)

Samas on koodeksites punkte, kus nähakse ette erandite kaalumist. Näiteks puudutab eelmainitud koodeksi punkt 4 ajakirjanduseetikas palju vaieldud küsimust: kas ja mis tingimustel võib ajakirjanik kasutada teabe hankimisel petmist? Punkt 4 on sõnastatud järgmiselt: „Ajakirjanik kasutab informatsiooni, piltide, dokumentide ja andmete kogumisel ausaid meetodeid; ta identifitseerib end alati ajakirjanikuna ja väldib varjatud salvestuste tegemist, välja arvatud juhul, kui tal on võimatu avalikkuse jaoks ülekaalukalt olulist informatsiooni koguda. Ta nõuab kõikidele teabeallikatele vaba juurdepääsu ja õigust uurida avalikkuse jaoks olulisi fakte.“

Selle üle, millisel juhul saab petmist (varjatud salvestamine, oma identiteedi varjamine või oma rolli kohta valetamine; mitteavalike dokumentide kasutamine) õigustada ja millisel juhul üldse mitte, on ajakirjanduseetika-alastes debattides palju arutatud. Eeltoodud kaks näidet illustreerivad, kuidas deontoloogiline reeglipõhisus ning relatiivsus ja avatus eranditele on ajakirjanduseetikas põimunud. Teoreetiliselt uuris probleemi 1980. aastal Donelson Forsyth (1980), kes pakkus välja eetiliste orientatsioonide liigituse, kus ta eristas absolutismi (reegeid tuleb alati järgida); situatsionalismi (olukord määrab eetilise otsustuse); erandite arvestamist (ekseptsionalism – reegleid tuleb järgida, kuid saab teha erandeid) ja subjektivismi (moraalne otsustus sõltub igapäevast isiklikest väärtustest). Forsythi jaotuse

järgi esindavad situatsionalism ja subjektivism suuremat relatiivsuse määra, samas kui absolutism ja erandite arvestamine esindavad madalat relatiivsuse määra.

Eelneva petmise teel info kogumise näite puhul võiks absolutisti seisukoht olla, et petmine on alati vale. Erandeid arvestav tüüp lepiks koodeksis sõnastatud erandiga: üldine petmist keelav norm küll kehtib, kuid sellele on võimalik olukorrast sõltuvalt teha erandeid. Situatsionalist juhinduks petmise puhul vaid olukorra eripäradest, omamata üldist seisukohta petmise lubatavuse või mittelubatavuse osas. Subjektivist juhinduks isiklikest väärtustest ja põhimõtetest: kui ta peab petmist valeks, siis ta ei peta, kuid kui ta väärtushinnangud peaksid tulevikus muutuma, siis võib ka petmine kõne alla tulla. Subjektivist võib olla ka see, kes arvab, et on igauhe enda otsustada, kas petta või mitte, kuna puudub universaalne reegel.

John Merrill (1989, lk 72–73) toob välja, et praktikas on ajakirjanike peamine probleemide lahendamise viis relativism, ideaalis peaksid aga reeglipõhisus ja relativism olema dialektilises suhtes nii, et lähtutaks universaalsetest printsiipidest, mida tuleb kaaluda konkreetsest kontekstist tulenevaid asjaolusid silmas pidades.

Ajakirjanduseetika küsimused ja probleemid

Ajakirjanduseetika-alases kirjanduses käsitletakse mitmesuguseid probleeme, mis tulenevad ühelt poolt sellest, millised on normatiivsed ootused ajakirjanikele, ja teisalt sellest, millised on ajakirjanike tegelikud töökeskkonnast tulenevad võimalused neid ootusi täita. Järgnevalt on toodud mõned küsimused, mille üle ajakirjanduseetikas on arutletud.

Kas eetiline käitumine on ajakirjanike isiklik või kollektiivne otsustus?

Suur osa professionaalsest ajakirjandusest on traditsiooniliselt loodud meediaorganisatsioonides ja ka ajakirjanduseetika koodeksid on sageli organisatsioonide vahel sõlmitud kokkulepped. Milline on sel juhul organisatsioonide roll ajakirjanduse eetilises toimimises? Mida enam selle üle otsustavad organisatsioonid, seda enam tekib küsimus, kuivõrd võimalik on „subjektivism“ ajakirjanduse igapäevapraktikas. Sellest omakorda sõltub, kuivõrd oluline on ajakirjaniku individuaalne moraalne otsustus.

Ajakirjaniku autonoomia on oluline väärtus, mille puhul saab eristada sise- ja välimist autonoomiat. Väline autonoomia viitab sellele, kuivõrd vaba on ajakirjanik toimetuseväliste osaliste mõjutustest, näiteks poliitikutest või ettevõtetest. Sisemine autonoomia käsitleb ajakirjaniku vabadust toimetuse sees, kuna ajakirjaniku valikuid võivad mõjutada toimetuse rutiinid ja tavad, ajasurve või suhted kolleegide ja ülemustega. Just sisemine autonoomia on sageli

meediaorganisatsioonide majandussurve all või sõltub töösuhetest (e.g. Lauk ja Harro-Loit, 2017; Waldenström, Wiik ja Andersson, 2018).

John Merrill (1989, lk 150) osutab asjaolule, et ajakirjanik, kes usub individuaalse otsustuse võimalikkusesse, tõenäoliselt ka teab, et tema otsustusel on tagajärjed ja et tema isiklik otsustus peab olema kooskõlas universaalsete standarditega. Seega küsimus sellest, kas ajakirjanduseetika koodeks sätestab mingi reegli kategoorilisena või erandeid lubava kaalutluskohana, annab märku ka sellest, milliste moraalsete dilemma puhul on ajakirjanikul suurem moraalne kaalutluskohustus ja vastutus. Kategoorilisi reegleid on kergem järgida, kuna ajakirjanik saab alati toetuda professionaalse eetika normile ja öelda, et ta peab nii käituma. Kui koodeks annab ette valikukoha, tuleb ajakirjanikul teha lõplik otsus iseseisvalt ja seetõttu on tema individuaalne vastutus suurem.

Ajakirjanduseetika digiajastul

1990ndate teisel poolel alanud digipööre on muutnud kõigi infotöötusega seotud valdkondade eetikat. Näiteks on kerkinud küsimus: kas ja kuidas professionaalne ajakirjanik saab kasutada sotsiaalmeedias avaldatut? Kas ja millises rollis on ajakirjaniku osalemine maailmavaatelistes Facebooki gruppis moraalselt õigustatav? Kas sellistel juhtudel võib ajakirjanik lähtuda muudest printsiipidest kui need, millega ta meediaorganisatsiooni teenistuses olles on nõustunud? Oma identiteedi varjamine (kui üks petmise viis) muutub küsimusena taas aktuaalseks, seda lihtsalt uues kontekstis. Uute kommunikatsioonivahendite tekkimisega on esile kerkinud uued võimalused ajakirjanike tööks ka autoritaarsetes riikides, mistõttu mõningate sotsiaalmeedia keskkondade kasutamise piiramine võib kaasa tuua ajakirjandusvabaduse piiramise. Muutunud on ka ajakirjanike töötempo, avaldatava info hulk, ajakirjandusliku teabe kättesaadavus ja leitavus ning tekkinud on uusi meetodeid teabe leidmiseks ja töötlemiseks. Kõik see kokku on ühelt poolt avaldanud ajakirjanikele survet ning teisalt loonud uusi võimalusi täita oma professionaalset kohust avalikkust informeerida.

Ajakirjanduseetika: globaalne või lokaalne?

Lisaks tehnoloogiale muutuvad ühiskonnad ja nende tõekspidamised, muutuvad ka poliitilised olud. See omakorda viibki meid küsimuseni, kas ajakirjanduseetika universaalsus ajas ja ruumis on üldse võimalik. Millised ühiskondlikud arengud võivad ajakirjanduseetika universaalset olemust muuta? Kas ajakirjandus soodustab või pärsib uusi arenguid ühiskonnas? Kui on teada, milline on ajakirjanduse roll demokraatlikus ühiskonnas, siis milline võiks olla ajakirjanduse roll inimkonna ajaloos?

Ajakirjanduseetika uurijad on palju arutlenud, kas ajakirjanduseetikal on, sõltumata kultuuride erinevusest, universaalne tuum. Kas on võimalik luua üleilmset

ajakirjanduse eetikakoodeksit? Kui ajakirjandusel puuduks universaalne ühisosa kõigi riikide ja kultuuride lõikes, oleks globaalne ajakirjanduseetikakoodeks võimatu. Ajakirjandus täidab igas ühiskonnas sarnast, informeerivat rolli, mistõttu võiks siiski eeldada, et ajakirjandus eri kultuurides on pigem sarnane kui erinev.

Neid küsimusi on küsitud mitu aastakümnet, sest läänelikus ühiskonnas on demokraatliku ajakirjanduse põhilised professionaalsed väärtused (ja ka eetikakoodeksid) võrdlemisi sarnased. Globaalse meediaeetika eesmärk ei saa olla ühesuguses ajakirjanduseetika koodeksis kokkuleppimine, vaid olukord, kus eeskätt moraalne arutus ja universaalsed printsiibid on rahvusvaheliselt heaks kiidetud ning nende üle arutletakse. Samas on oluline meeles pidada, et globaalsel tasandil on moraalsed väärtused paratamatult seotud kultuurilise, poliitilise ja religioosse kontekstiga.

Vastutus ja vastutuse tagamise instrumendid

Meedia- ja ajakirjanduseetika üks oluline küsimus on: kuidas tagada deklareeritud printsiipide rakendamine? Kas piisab eetikakoodeksitest, milles need printsiibid sõnastatakse? Ajakirjandus institutsioonina on pidanud (sageli seadustega reguleerimise vältimiseks) kujundama välja eneseregulatsiooni süsteemi, mis näitab avalikkusele, et ajakirjandus suudab ennast vabaduse kuritarvitamise vastu ise kaitsta. Nii on 20. sajandi jooksul demokraatlikes riikides välja arendatud pressinõukogude süsteem. Pressinõukogu on ajakirjanikest, toimetajatest ja avalikkuse esindajatest koosnev erapooletu kogu, mis arutab ajakirjanduseetika rikkumist puudutavaid kaebusi. Pressinõukogul ei ole enamasti sanktsioonide määramise õigust, kuid nõukogu saab avaldada oma lahendid ja anda ajakirjanike tööle hinnangu.

Vastutuse tagamiseks on loodud ka ombudsmani ametikoht, kelle ülesandeks on meediaga seotud konfliktide ja probleemide erapooletu lahendamine. Ombudsman võib täita ka lepitaja rolli, otsides kompromisse, mis rahuldaks eri osapooli. Ajakirjanduse ombudsmaniga alustati Rootsis, misjärel hakkas see ametikoht ka teistes lääne demokraatlikes riikides levima; enamasti küll toimetuse ombudsmani ameti loomise kaudu (nt USA ajalehes Washington Post). Hollandi ajalehtede ombudsmanid täitsid mitmesuguseid funktsioone, sh nii lugejatega suhtlemise kui ka ajakirjanduse kvaliteedi ja eneserefleksiooni toetamist. Mõnedes riikides on ka üleriigilised ombudsmanid. Eestis tegutseb Eesti Rahvusringhäälingus eetikanõunik, kelle ülesanded on ombudsmani sarnased.

Lisaks sellele tegutsevad mitmesugused lugejate ja huvigruppide kooslused; eneseregulatsiooni instrumendiks on ka meediakriitika selle erinevates vormides.

Kokkuvõte

Kommunikatsioonieetika hõlmab meedia- ja ajakirjanduseetikat ning sel on ühisosa infoetikaga. Ajakirjanike kutse-eetikas on olulised vastutuse tagamise instrumendid: eetikakoodeksid või hea tava juhendid, erinevad kogud ja nõukogud, mis juhtumeid tõlgendades seovad koodeksites sõnastatu päriseluga.

Ajakirjanduseetika printsiibid on kujunenud välja suhteliselt pika aja jooksul ja jäänud lääne kultuuris küllaltki homogeenseks.

Võrguajastu ja kõikide inimeste peaaegu piiramatu ligipääs avalikule kommunikatsioonile on loonud olukorra, kus nii ajakirjanduseetika eksperdid (nt Nordenstreng ja Christians, 2004) kui ka poliitikakujundajad on avaldanud arvamust, et professionaalsest ajakirjanduseetikast tänapäeval enam ei piisa. Hea avaliku kommunikatsioonikultuuri loomiseks oleks vaja, et suurem osa ajakirjanduse professionaalsest eetikast muutuks üldiseks kommunikatsiooni valdkonda juhtivaks printsiipide koguks, et kujundama hakataks kodanikele kohalduvat kommunikatsioonieetikat. Ajakirjanduseetika on kujunenud kaua ja oluline on, et selle kujunemise käigus on loodud hulk vastutuse tagamise instrumente. Just eetiliste printsiipide rakendamise ja vastutuse tagamise süsteem on kogemus, mida väärtuspõhise kommunikatsioonikultuuri kujundamisel tasub arvesse võtta.

ARUTLUSKÜSIMUSED

I harjutus: pressinõukogude lahendite lugemine

1. Lugege Pressinõukogu või Avaliku Sõna Nõukogu lahendeid.
2. Valige huvipakkuv lahend, milles pressinõukogu langetas tauniva otsuse.
3. Tutvuge otsuse põhjenduste ja otsuse aluseks oleva ajakirjandusliku looga.
4. Tooge välja:
 - a. millise põhimõtte vastu on ajakirjanik eksinud;
 - b. milles see väljendub? Tooge lause- või tegevusepõhiseid näiteid.
 - c. Kuidas saaks seda põhimõtet antud juhtumis järgida? Mida saaks ajakirjanik teha teisiti?

II harjutus: dilemma lahendamine (väikses rühmas)

Lugege järgmist juhtumikirjeldust. Seejärel valige endale kõige meelepärasem lahendusvariant ning oodake, kuni kõik rühmaliikmed on enda variandi valinud. Kui teile meelepärast lahendust ei ole, valige kõige lähem – ärge selles faasis enda varianti välja pakkuge. Selgitage oma valikuid teistele rühmaliikmetele ja põhjendage oma valikut. Seejärel püüdke leida konsensus, milline oleks kõige õigem käitumisviis taolises olukorras. Nüüd võite välja pakkuda täiesti uusi lahendusi.

Maakonnalehe ajakirjanik saab kutse külastada kohalikku kooli ja kirjutada nende uuest turvalise liiklemise algatusest. Selle raames pakub kool intervjuud direktoriga, kes on koostöös politseiga sisse seadnud hommikuse juhiõiguse ja turvaseadmete kontrolli kooli territooriumile saabuvatele autodele, mopeedidele ja jalgratastele. Kuna paljud õpilased käivad iseseisvalt sõiduvahendiga kaugemalt koolis, kontrollivad kooli töötajad, kas kõigil liiklejatel on kohustuslikud nõuded täidetud. Kooli sõnul on see parema liikluskasvatuse ning -turvalisuse huvides ning hea oleks, kui ka teised maakonna koolid sarnasest algatusest teada saaks.

Enda ja tuttavate kogemuse põhjal teab ajakirjanik, et kontrolli tulemusena on mitmed õpilased saanud märkuse jalgrattaga kiivrita sõitmise eest ja lähemalt tulijad ka sõbra pakiraamil sõidutamise eest, mõned nooremad õpilased ka jalgrattalubadeta sõitmise eest. Paljud õpilased said märkuse selle eest, et nende rattal ei olnud kõiki nõutud helkureid või olid pidurid kulunud. See on vihastanud mitmeid lapsevanemaid, kelle arvates tegeleb kool tobedate nõuete kontrollimisega ning mõned lapsed ei julge enam kooli sõita. Samuti teab ajakirjanik, et lapsevanemate grupis arutatakse, kuidas direktori otsus on silmakirjalik, kuna direktor ise ületab oma uhke autoga pidevalt maanteel kiirust ning pargib seal, kus ise tahab. Ühtlasi on üks lapsevanem jaganud pilti, kus direktori auto on pargitud poe parklas üle kahe koha.

Ajakirjanik on sama kooli vilistlane ning tema laps käib praegu samas koolis.

Mida teeksid ajakirjaniku asemel?

1. Kirjutan neutraalse loo kooli algatusest ja ka sellest, mida lapsevanemad sellest arvavad. Direktori eraelulisi liiklusharjumusi ma loos ei käsitle.
2. Kirjutan kooli suhtes toetava loo, kus saavad sõna ka tublid noored liiklejad. Toon näiteid levinumatest halbadest liiklusharjumustest, kuid ei maini lapsevanemate pahameelt ega direktori isiklikke liiklemisharjumusi.
3. Kirjutan kriitilise loo direktori algatusest ning lapsevanemate pahameelest, et direktori otsuse tõttu ei julge väiksemad lapsed enam iseseisvalt kooli sõita. Mainin ka direktori halbu liiklemisharjumusi ja lisan sotsiaalmeediast leitud foto valesti pargitud autost.

4. Ma ei taha oma kunagise kooliga seotud tülist kirjutada. Lükkan kooli kutse tagasi.

III harjutus

Kolm sõpra teevad õppetöö tarvis koostööd. Kaks panustavad võrdselt, kolmas jäi haigeks ja panustas probleemi sõnastamisel küll võrdselt, hiljem aga minimaalselt. Õpetaja on öelnud, et hinde saavad vaid need, kes grupitöösse märkimisväärselt panustasid. Õpilased peavad otsustama, kas ja kuidas nad kirjeldavad kolme inimese panust grupitöösse. Abiks on Potteri kasti edasiarendatud variant, kuhu on lisatud märksõnad.

IV harjutus

Maakonna keskne tööandja on otsustanud palgata töölisi teisest riigist. Paljud kohalikud elanikud on hirmul ja vihased. Ajakirjanik otsustab, et oluline on avalikkusele näidata, mida inimesed mõtlevad ja tunnevad. Samuti otsustab ta intervjuuerida üht hooajatöölist, et loos kajastada ka tema ja tema pere lugu.

Millised on sellise kajastuse positiivsed ja võimalikku kahju tekitavad aspektid?

V harjutus

Õpilased postitasid sotsiaalmeediasse salaja salvestatud filmilõigu sellest, kuidas õpilased kiusavad õpetajat. Filmis olid äratuntavad nii õpetaja kui õpilased. Professionaalsete ajakirjanike jaoks on selline teguviis õigustamatu mitmel põhjusel: esiteks, filmimine toimus õpetaja teadmata, teiseks, sellise filmi avalik levitamine riiwas õpetaja inimväärikust. Kolmandaks, antud filmilõigus olid lapsed äratuntavad, ent professionaalne meedia peab ülima hoolega kaaluma avaldamise võimalikke tagajärgi lastele. Filmi levimine sotsiaalmeedias ohutas aga teravaid debatte. Mida võiks sellises olukorras teha professionaalne ajakirjanike kogukond?

Kirjandus

Alcala, F., Maz, M. F., Mauri, M., Rodríguez R., Salgado, F., Singla, C., Tulloch C. (2010). *The Ethical Values of Journalists. Field Research among Media Professionals in Catalonia*. Universitat Pompeu Fabra, Government of Catalonia.

Arnett, R. C., Arneson, P. ja Bell, L. M. (2006). Communication Ethics: The Dialogic Turn. *Review of Communication*, 6(1–2), 62–92 .

Christians, C. G., Rotzoll, K. B. ja Fackler, M. (1991). Introduction: Ethical foundations and perspectives. Gerbner, G., Siefert, M. (Eds.), *Media ethics. Cases and Moral Reasoning* (lk 1–31). Longman.

Christians, C. (1997). The Ethics of Being in a Communications Context. Christians, C., Traber, M. (Eds.), *Communication Ethics and Universal Values* (lk 3–23). SAGE Publications.

Cooper, T. (1989). *Communication Ethics and Global Change*. Longman.

Floyd, J. (2010). Provocation: Dialogic Listening as Reachable Goal. *The Intl. Journal of Listening*, 24, 170–173.

Forsyth, D. R. (1980). A Taxonomy of Ethical Ideologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(1), 175–184.

Harro-Loit, H. (2015). Journalists' Views About Accountability to Different Societal Groups. *Journal of Media Ethics: Exploring Questions of Media Morality*, 30(1), 31–43.

International Federation of Journalists. (2019). *Global Charter of Ethics for Journalists*. <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/global-charter-of-ethics-for-journalists.html>

Kent, M. L., Taylor, M. (2002). Toward a dialogic theory of public relations. *Public Relations Review*, 28(1), 21–37.

Kent, M. L., Lane A. B. (2017). A rhizomatous metaphor for dialogic theory. *Public Relations Review*, 43, 568–578.

Lambeth, E. B. (1986, 1992). *Committed Journalism. An Ethics for the Profession*. Indiana University Press.

Lauk, E., Harro-Loit, H. (2017). Journalistic Autonomy as a Professional Value and Element of Journalism Culture: The European Perspective. *International Journal of Communication*, 11, 1956–1974.

Luce, A. (Ed.). (2019). *Ethical Reporting of Sensitive Topics*. Routledge Taylor & Francis Group.

Merrill, J. C. (1989). *The dialectic in journalism. Towards a responsible use of press freedom*. Louisiana State University Press.

Nordenstreng, K., Christians, C. G. (2004). Social Responsibility Worldwide. *Journal of Mass Media Ethics*, 1, 3–28.

Waldenströma, A., Wiik, J., Andersson, U. (2018). Conditional Autonomy: Journalistic practice in the tension field between professionalism and managerialism. *Journalism Practice*, 13(4), 493–508.

Ward, S. (2013). Global Media Ethics: Utopian or Realistic? Ward, S. J. A. (Ed.). *Global media Ethics. Problems and Perspectives*. Wiley-Blackwell.